

DIERCK MULLEM, DE OUDSTE ROTTER-
DAMSCHÉ BOEKDRUKKER
DOOR DR. F. KOSSMANN

OP den eeretitel in het bovenstaande opschrift valt iets af te dingen, daar wij lang vóór Mullem nog aan Henric die Lettersnider de plaats van den aller-eersten drukker te Rotterdam moeten inruimen (vgl. de bijdrage van Pater Kruitwagen in het Rotterd. Jaarboekje voor 1919). Deze was Rotterdammer, doch werkte in hoofdzaak elders; slechts één drukwerkje van omstreeks 1501 kennen wij van hem uit de jaren dat hij in zijn vaderstad werkzaam was; daarna, van 1508 af, drukt hij te Delft, waar zijn zoon de zaken voortzet. In Rotterdam volgt niemand hem op. Uit het midden der 16e eeuw kennen wij slechts enkele namen van drukkers of boekverkoopers, die bij het Hof van Holland als zoodanig werden geadmitteerd (zie Navorscher XVII, 77); het waren: Jan Cornelisz. alias Jan Tholl (18 Sept. 1546, op attest van den vicecureyt Sybrant Bet), Cornelis Simons en Pieter Jacobs (16 en 18 Nov. 1546). Van hen weten wij verder niets.

Betrekkelijk laat dus neemt Rotterdam haar plaats in onder de Nederlandsche steden, die een rol spelen in de zoo belangrijke geschiedenis van boekdruk en uitgeverij, en de eerste, die hier ter stede een geregeld drukkersbedrijf vestigde, verdient zeker dat aan hem eens een opzettelijk onderzoek wordt gewijd. Zijn bestaan is reeds lang opgemerkt en ook gaf A. M. Ledeboer hem in zijn bekend werk over het Geslacht Van Waesberghe (2e uitg. 1869, blz. 29) de eer die hem toekomt en die hem door de traditie was ontnomen. Immers de Van Waesberghe's lieten zich in latere eeuwen er op voorstaan, dat hun voorvader in Rotterdam het boekdrukkersbedrijf als eerste had uitgeoefend. Wat Ledeboer in het genoemde werk en in zijn groote verzameling over Boekdrukkers, Boekverkoopers en Uitgevers in Noord-Nederland (1872, blz. 333, 372), en later nog eens in zijn Alfabetische lijst der Boekdrukkers enz. (1876, blz. 121) over hem mededeelt, bevat reeds voor een belangrijk deel de

aanwijzingen, die ook hier thans ter sprake worden gebracht. Een nadere beschouwing dier bronnen en verscheiden nieuwe gegevens maken het mogelijk een overzicht en een indeeling van Mullems werkzaamheid te verkrijgen. Ruim 20 door hem gedrukte werken heb ik in handen gehad. De verschillende wijzen waarop hij achtereenvolgens zijn naam en adres pleegt te vermelden geven bruikbare aanwijzingen voor de dateering. Zoodoende werd het mogelijk zijn werkzaamheid in vier perioden te verdeelen, die ongeveer begrensd worden door de jaartallen 1573, 1583, 1587, 1595 en 1599.

Omtrent Mullems naam en herkomst doet Ledeboer (en na hem anderen) enkele mededeelingen, die vermoedelijk slechts onderstellingen zijn. Op zijn drukken geeft hij zichzelf steeds den naam Dierick (Dierck of Dierc) Mullem (of Mulm); eenmaal slechts, op een titelblaadje van 1577, breidt hij dit uit tot Dierick de Raeff van Mullem. Men moge hieruit met eenig recht willen afleiden dat hij eigenlijk de Raeff heette en dat Mullem, een dorp bij Audenaerde, zijn geboorteplaats is geweest, vast staat dit daarom geen van beide. In dien tijd, toen de familienamen nog in wording waren, kan dit De Raeff een bijnaam geweest zijn, waarmee hij zelf, of zijn vader, mogelijk naar een uithangbord of huisteecken werd genoemd; zeker bediende hij zich van dien naam in het algemeen niet. En plaatsen die Mullem of Mulhem heeten zijn er meer; behalve dat in Oost-Vlaanderen is er een dorp in Noordbrabant en ook de stad Mülheim bij Keulen zou heel goed hierbij in aanmerking kunnen komen. Dat hij uit de Zuidelijke Nederlanden kwam, evenals zijn later te Rotterdam gevestigde vakgenooten Van Waesberghe en Sambix, is op zich zelf niet onwaarschijnlijk. Met name Antwerpen moest vele bekwame vertegenwoordigers dezer nijverheid aan de Noordelijke gewesten afstaan. Dat Mullem echter ook reeds te voren in Antwerpen werkzaam zou zijn geweest is een stelling die op een zeer wankelen grond rust. In het Bulletin du Bibliophile Belge deel XVIII (Brux. 1862) geeft Dr. A. Namur een overzicht van

DIERCK MULLEM, DE OUDSTE ROTTER- DAMSCHÉ BOEKDRUKKER DOOR DR. F. KOSSMANN

OP den eeretitel in het bovenstaande opschrift valt iets af te dingen, daar wij lang vóór Mullem nog aan Henric die Lettersnider de plaats van den aller-eersten drukker te Rotterdam moeten inruimen (vgl. de bijdrage van Pater Kruitwagen in het Rotterd. Jaarboekje voor 1919). Deze was Rotterdammer, doch werkte in hoofdzaak elders; slechts één drukwerkje van omstreeks 1501 kennen wij van hem uit de jaren dat hij in zijn vaderstad werkzaam was; daarna, van 1508 af, drukt hij te Delft, waar zijn zoon de zaken voortzet. In Rotterdam volgt niemand hem op. Uit het midden der 16e eeuw kennen wij slechts enkele namen van drukkers of boekverkoopers, die bij het Hof van Holland als zoodanig werden geadmiteerd (zie Navorscher XVII, 77); het waren: Jan Cornelisz. alias Jan Tholl (18 Sept. 1546, op attest van den vicecureyt Sybrant Bet), Cornelis Simons en Pieter Jacops (16 en 18 Nov. 1546). Van hen weten wij verder niets.

Betrekkelijk laat dus neemt Rotterdam haar plaats in onder de Nederlandsche steden, die een rol spelen in de zoo belangrijke geschiedenis van boekdruk en uitgeverij, en de eerste, die hier ter stede een geregeld drukkersbedrijf vestigde, verdient zeker dat aan hem eens een opzettelijk onderzoek wordt gewijd. Zijn bestaan is reeds lang opgemerkt en ook gaf A. M. Ledeboer hem in zijn bekend werk over het Geslacht Van Waesberghe (2e uitg. 1869, blz. 29) de eer die hem toekomt en die hem door de traditie was ontnomen. Immers de Van Waesberghe's lieten zich in latere eeuwen er op voorstaan, dat hun voorvader in Rotterdam het boekdrukkersbedrijf als eerste had uitgeoefend. Wat Ledeboer in het genoemde werk en in zijn groote verzameling over Boekdrukkers, Boekverkoopers en Uitgevers in Noord-Nederland (1872, blz. 333, 372), en later nog eens in zijn Alfabetische lijst der Boekdrukkers enz. (1876, blz. 121) over hem mededeelt, bevat reeds voor een belangrijk deel de

aanwijzingen, die ook hier thans ter sprake worden gebracht. Een nadere beschouwing dier bronnen en verscheiden nieuwe gegevens maken het mogelijk een overzicht en een indeeling van Mullems werkzaamheid te verkrijgen. Ruim 20 door hem gedrukte werken heb ik in handen gehad. De verschillende wijzen waarop hij achtereenvolgens zijn naam en adres pleegt te vermelden geven bruikbare aanwijzingen voor de dateering. Zodoende werd het mogelijk zijn werkzaamheid in vier perioden te verdeelen, die ongeveer begrensd worden door de jaartallen 1573, 1583, 1587, 1595 en 1599.

Omtrent Mullems naam en herkomst doet Ledeboer (en na hem anderen) enkele mededeelingen, die vermoedelijk slechts onderstellingen zijn. Op zijn drukken geeft hij zichzelf steeds den naam Dierick (Dierck of Dierc) Mullem (of Mulm); eenmaal slechts, op een titelblaadje van 1577, breidt hij dit uit tot Dierick de Raeff van Mullem. Men moge hieruit met eenig recht willen afleiden dat hij eigenlijk de Raeff heette en dat Mullem, een dorp bij Audenaerde, zijn geboorteplaats is geweest, vast staat dit daarom geen van beide. In dien tijd, toen de familienamen nog in wording waren, kan dit De Raeff een bijnaam geweest zijn, waarmee hij zelf, of zijn vader, mogelijk naar een uithangbord of huisteeken werd genoemd; zeker bediende hij zich van dien naam in het algemeen niet. En plaatsen die Mullem of Mulhem heeten zijn er meer; behalve dat in Oost-Vlaanderen is er een dorp in Noordbrabant en ook de stad Mülheim bij Keulen zou heel goed hierbij in aanmerking kunnen komen. Dat hij uit de Zuidelijke Nederlanden kwam, evenals zijn later te Rotterdam gevestigde vakgenooten Van Waesberghe en Sambix, is op zich zelf niet onwaarschijnlijk. Met name Antwerpen moest vele bekwame vertegenwoordigers dezer nijverheid aan de Noordelijke gewesten afstaan. Dat Mullem echter ook reeds te voren in Antwerpen werkzaam zou zijn geweest is een stelling die op een zeer wankelen grond rust. In het Bulletin du Bibliophile Belge deel XVIII (Brux. 1862) geeft Dr. A. Namur een overzicht van

het werk van den Antwerpschen drukker Willem Silvius. Hij vermeldt daar aan het slot onder eenige door dezen zonder jaartal gedrukte werken een uitgave van Den wtersten wille van Lowijs Porquin, verschenen s. l. (dus zonder plaatsnaam!) „Anvers, bij Dierck Mullem”, in 4°, met civilité-letter gedrukt, waarvan hij dan nog verklaart dat het zeer zeldzaam is, van het eind der 16e eeuw en „sorti des presses de W. Silvius”. Waarop deze laatste bewering berust kunnen wij niet nagaan. Dat „Anvers” als plaats van uitgave door den schrijver hier is toegevoegd schijnt reeds uit zijn eigen opgave te volgen. Inderdaad vonden wij een exemplaar van dit vaak gedrukte stichtelijke rederijkerswerkje, dat uit de civilité-letter is gezet en op den titel letterlijk de vermelding draagt „Bij Dierck Mullem”, zonder plaats en zonder jaar (beneden nr. 19). De stelling van Mullems werkzaamheid te Antwerpen kan hiermee voorloopig wel als ongestaafd ter zijde worden gelegd.

In 1573 dan vinden wij „Dirck Mullem bouckprinter” te Rotterdam vermeld; hij levert dan zes matten (Gemeente-archief, Rekening burgem. I, 145). Uit dienzelfden tijd of kort daarna dateeren ook een aantal drukken, die tezamen de eerste periode van zijn werkzaamheid uitmaken, loopende van omstreeks 1573 tot 1583. Tot deze periode reken ik tien werkjes, waarvan er zes een jaartal van uitgave dragen. Kenmerkend voor deze jaren is dat hij zijn naam spelt *Dierick Mullem* en nooit een nader adres opgeeft; ook de plaatsnaam Rotterdam ontbreekt op enkele.

Voorop vermelden wij een tweetal werkjes, die niet nader te dateeren zijn:

1. *Thomas de Kempis, Navolghinghe Christi van nieuws in Nederl. sprake overgheset*, waarvan Ledeboer een exemplaar bezat (Catalogus van de verkooping zijner boeken, Leiden, Brill, Oct. 1888, nr. 833) maar dat ik niet heb gezien¹⁾.

2. *Catechismus, ofte onderwijsinghe in de Christelijcke Leere, ghelijck die in Kercken ende Schoolen der Cheur-Vor-*

1) Voor een volledige bibliografische beschrijving van alle hier te noemen werken zij verwezen naar een bijdrage in „Het Boek”.

stelijcken Paltz, ghedreven oft gheleert wort, een om zijn inhoud merkwaardig boekje, afwijkend van de bij de Gereformeerden gebruikte bewerking door Dathenus, waarvan J. I. Doedes een uitvoerige beschrijving heeft gegeven in *Stemmen voor waarheid en vrede* (Dec. 1871, blz. 1143) en dat thans in de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek wordt bewaard.

Het oudste gedateerde werk dat Mullem uitgaf toont hem in betrekking met een hoogst merkwaardig stadgenoot dier dagen, den Gentenaar Pieter de Zuttere, ofwel Petrus Anastasius Overdhage, zich noemende P. A. Hyperphragmus. Deze Vlaamsche vluchteling om den geloove was in 1556 te Wesel, later te Emden zelf werkzaam geweest als boekdrukker en schrijver van theologische tractaten. Op 29 Mei 1576 onderteeckt hij „de nostre estude & escole en Rotterdam” de voorrede „A la junesse de bonne expectation et espoir” van zijn bij Mullem verschenen Fransch leerboek:

3. *Eene forme ende maniere der Coniugatien in nederduytsch ende Fransoys om alderhande Verba ende Redenen te leeren veranderen in verscheyden manieren . . .* Een merkwaardigheid van dit boekje is nog dat de titel ervan is versierd met een groot drukkersmerk, dat De Zuttere zelf vroeger op zijn uitgaven had geplaatst. Daarover willen wij hier thans niet uitweiden (belangstellenden vinden het in *Het Boek* 1929, blz. 20 afgebeeld met eenige nadere mededeelingen en literatuur daarover, uitvoeriger in *Bibl. Belg.* 1e reeks op De Zuttere). Het eenige bekende exemplaar van dit boekje is in het bezit van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

De in tijdsorde hierop volgende voortbrengselen van Mullems pers zijn eenige werken van Johannes Saliger, een Duitsch Luthersch prediker, die ten gevolge van zijn afwijkende leerstellingen veel gezworven heeft. In 1566 bedient hij de Lutherschen te Antwerpen, in 1567 te Lubeck, in 1568 te Rostock, waar hij wederom in 1569 wordt afgezet. In 1572 of 73 wordt hij predikant te Woerden, waar men zich nog aan de Augsburgsche confessie hield die daar was in-

gevoerd door Erik van Brunswijk, die er de heerlijkheid bezat; hij maakte hier het beleg door de Spanjaarden 1575—1576 mee, maar moest in 1580, toen de Gereformeerden er meester waren geworden, na velerlei strijd uitwijken (zie N. Ned. Biogr. Woordenb. II, 1256 en Loosjes, Naamlijst van predik. enz. der Luth. Kerk in Nederl., 275).

Mullem nu drukte in 1576 het aan dezen toegeschreven werk genaamd:

4. *Een Christelijck Tractaet inhoudende trecht geloove ende bekentenisse van de vereeninghe der twee ongelijke natueren, te weten de Godtlijcke ende Menschelijcke, inden eenen eenighen Persoon Jesu Christo.* Op dit boekje komt de plaatsnaam Rotterdam niet voor; een exemplaar is aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Gent; in 1609 werd het nog eens herdrukt.

Dezelfde Saliger deed een geschiedenis van het beleg van Woerden bij Mullem verschijnen:

5. *Historie van der tijt der swaere belegering ende wonderlijcke verlossinghe der Christelijcke ghemeente der Stadt Woerden in Hollant, der Augsburchsche confession toghedaen. . .* dat eveneens zonder plaatsnaam en zonder jaar verscheen; het kan echter om zijn inhoud niet eerder dan najaar 1576 gedrukt zijn. Een exemplaar kwam voor in de Pamflettenverzameling van I. Meulman (nr. 281 van den catalogus) en wordt daar gevolgd door: 5a *Een nieu Christelijck liedt van de swaere belegering* enz. eveneens door Saliger, dat blijkens druk en formaat zeer wel ook door Mullem en tegelijk daarmee gedrukt kan zijn, hoewel er niets over den uitgever op vermeld staat. Beide pamfletjes bevinden zich thans in de Gentsche universiteitsbibliotheek.

Met het jaartal 1577 op den titel verscheen wederom een taalboekje, een herdruk van een reeds lang in gebruik zijnd werkje, waarvan het boven genoemde van De Zuttere gedeeltelijk als een omwerking is te beschouwen:

6. *Ghemeyne spraken oft tsamencoutinghen, met een vocabulare. . . by wijlen Noel van Barlamont. . .* Het is op dit boekje dat de drukker zich aanduidt als Dierick de Raeff van Mullem; de titel vertoont wederom het drukkersmerk

van De Zuttere. R. Verdeyen gaf een afbeelding van dit titelblad in zijn uitgave van de *Colloquia et dictionariolum septem linguarum* (Antwerpen 1926, dl. I bij blz. XCIX), waar men het boek zelf als nr. 18 beschreven vindt. Het eenige bekende exemplaar bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.

Hoewel mij persoonlijk geen exemplaar ervan in handen is gekomen neem ik hier toch in de reeks op:

7. *'t Nieuwe Testament, na de Copye van Nicolaes Biestkens van Diest. Rotterdam, bij Dierick Mullem. 1579. in 8°.* De titel komt letterlijk zoo voor als nr. 431 in den catalogus van de verkooping der bibliotheek van Is. le Long bij Salomon Schouten te Amsterdam in 1744 op 17 Augustus en volgende dagen; het jaartal en de daarbij passende spelling van den naam van den drukker geven goeden grond om den titel voor nauwkeurig, zooal niet volledig, te houden. Dit is dan een van de vier in Le Long's Boekzaal der Nederduytsche Bijbels vermelde uitgaven, hoewel hij daar (blz. 690 en 691) bij de twee Nieuwe Testamenten naar de kopije van Biestkens uit de jaren 1579 en omstr. 1581 als formaat opgeeft 12°. Van het jaar 1581 vermeldt hij (blz. 570) bovendien een folio-bijbel naar de kopie van Liesveldt:

8. *De Bibel in duyts* (exemplaar te Leiden in de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde). Een dergelijke druk van 1593, door Le Long eveneens genoemd, komt beneden op dat jaar ter sprake (nr. 18).

Deze Biestkens-bijbel (7) doet reeds betrekking tot de Doopsgezinden vermoeden. Sterker nog spreekt daarvoor dat Mullem in 1582 de oudste uitgave drukt van het liederboek van Hans de Ries:

9. *Lietboek inhoudende Schriftuerlijcke Vermaenliederen, Claechliederen, Gebeden...* enz. in zes gedeelten, tezamen ongeveer 170 bladen tellende, met muzieknoten, waarvan de Bibliotheek der Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam een exemplaar bezit.

Als laatste nummer van deze periode noemen wij dan nog:

10. *Placcaet ende ordonnantie, beroerende den tijt van*

tvanghen ende havenen vanden Harinck. . . De titel vertoont het wapen van Prins Willem van Oranje; het plakkaat is gedateerd 27 April 1582; eronder staat het wapen van Holland. De Gemeentebibliotheek te Rotterdam bezit hiervan een exemplaar.

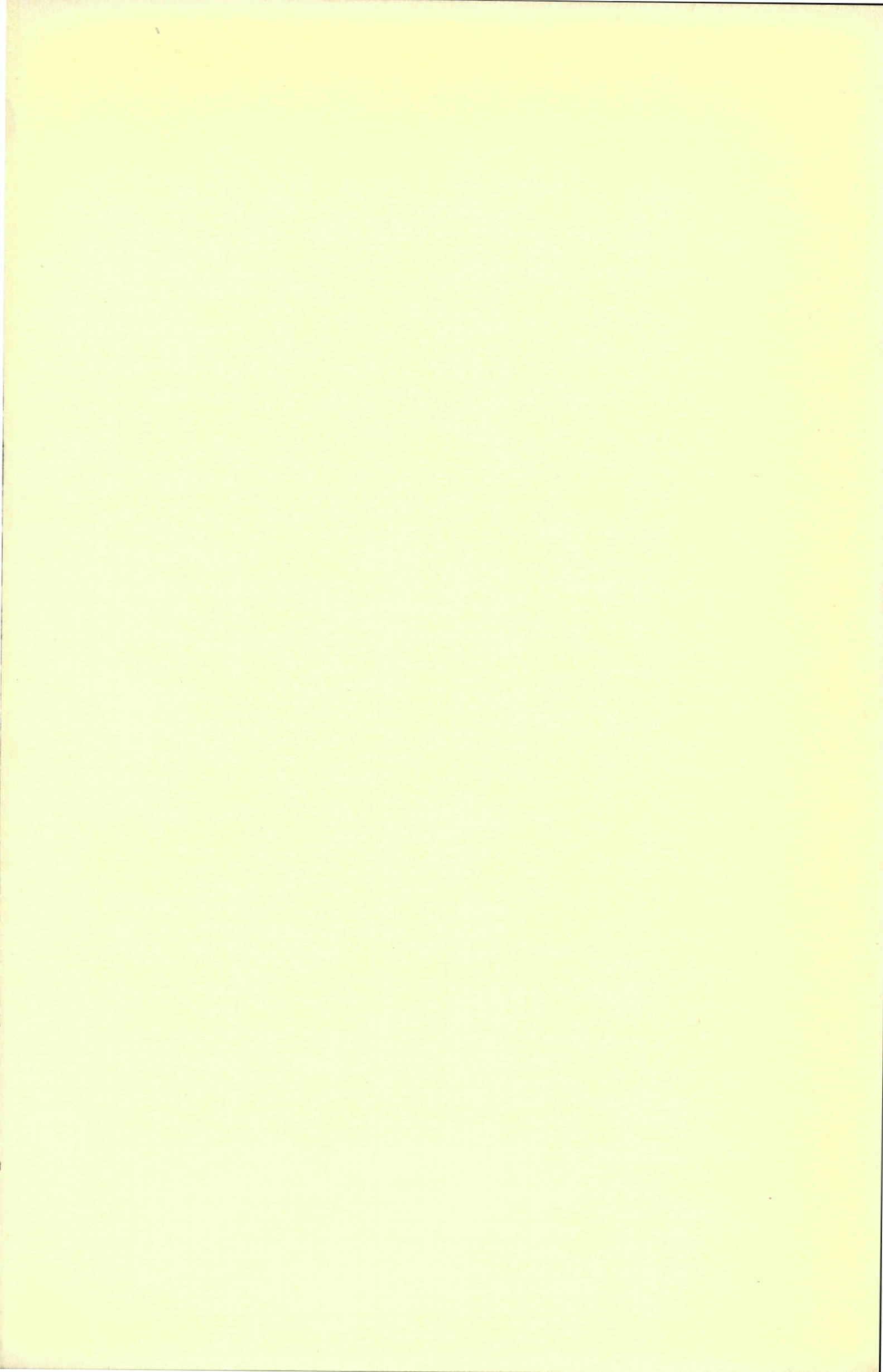

Intusschen was Mullem op 24 Mei 1581 eigenaar geworden van een huis (Gemeentearch. Gifteboek 7), waarvan de ligging wordt omschreven als in 't oost-vierendeel buiten 's dijks omtrent den Engel. Hij heeft aan de westzijde twee burenen, een „achter” en een „voor”, aan de oost-zijde een buurvrouw over de geheele diepte van het terrein „voor van de halve straat tot achter in de haven”. In een aantekeningt van 5 Juni 1586 (Gifteboek 8 blz. 393) blijkt nog nader, dat het huis van den genoemden westelijken achterbuur gelegen was aan het Steiger en met zijn westelijke zijde aan de Moriaansteeg. De ligging van Mullems huis is hierdoor geheel bepaald: het grensde voor aan de Hoogstraat, achter aan het Steiger en was het tweede huis in oostelijke richting voorbij de voormalige Moriaansteeg (die het verlengde van de Lamsteeg vormde van Hoogstraat naar Steiger). Het gedeelte van het Steiger tusschen Moriaansteeg en de brug met het standbeeld van Erasmus werd toen als korenmarkt gebruikt, een aanwijzing die Mullem later in zijn adres vermeldt. Zooals men op de kaart van Balthasar Florisz van Berckenrode (1626) zeer duidelijk kan zien, bestonden deze huizen tusschen Hoogstraat en Steiger uit een voor- en een achterhuis, die met hun achtermuren tegen elkaar waren gebouwd. Gelijk de beide huizen zijner westelijke burenen reeds in 1581 verschillende eigenaars hadden, zou ook Mullems huis later door hem in twee gedeelten worden verkocht. Vreemd is bij den koop alleen de aanwijzing „omtrent” den Engel, daar toch Mullem zijn huis zelf later steeds „den Engel” noemt. En eenig verband met boeken had „de Engel” reeds, daar 18 Oct. 1580 een Joris Pietersz boekbinder in dat huis trouwde.

Niet lang na deze voor hem en zijn bedrijf zeker belangrijke gebeurtenis, zouden de tijdsomstandigheden hem be-

trekken in een voorval, dat tot een rustig profijt van de verworven bezitting allermint kon bijdragen. Op 17 Februari 1583 was er opschudding in Delft; daar werden den heelen dag de poorten gesloten gehouden, „datter niemand uit noch in mocht, hoewel het week-merkt was”, aldus vertelt Bor (deel II, 363). Men zocht namelijk „eenige personen, die men seide dat jegens den staet des lands geconspireert hadden”. Zoo werden daar gevangen genomen Cornelis de Hoge, de aanstichter van het kwaad, voorts Aper Fransz., brouwer en kapitein der stede van Delft, zekere Cornelis, een boek-slotenmaker en tevens „tot Rotterdam eenen Dirk Mullem, boekdrukker”. Cornelis de Hoge werd ter dood veroordeeld en 29 Maart te recht gesteld; de door Bor volledig meegedeelde sententie maakt ons duidelijk wat er aan de hand was. Deze man was een geboren Hagenaar, die te Antwerpen bij Phil. Galle het plaatsnijden had geleerd, daarna jaren lang in Engeland had gewoond, zich verdienstelijk had gemaakt door bij zijn aankomst te Hoorn op 14 Mei 1574 een bericht uit Engeland mee te brengen voor de Staten over de uitrusting van een Spaansche oorlogsvloot (zie Bor I, 529), doch thans sedert 1581 in betrekking stond tot de Spanjaarden. Men hield hem of wilde hem laten doorgaan voor een bastaard van Keizer Karel V en zoo had Koning Philips II op hem als telg uit de Oostenrijksche dynastie een beroep gedaan om in de Hollandsche steden een Spaansch-gezinde beweging te verwekken. In het belang daarvan waren reeds allerlei maatregelen getroffen en onder meer ook een „fameus, oproerig en seditieus libel” opgesteld, getiteld *Hoognodig Advertissement*, met nog andere stukken bestemd voor de schutterijen der Hollandsche steden, die door hem als „Cornelis van Oostenrijk bastaard van den Keiser Kaerle de Vijfde” zouden worden uitgevaardigd en verspreid; ook voor Duitsche en Fransche vertalingen zou worden gezorgd. Een Leidsche drukker nu, Joris Willeboortsz¹⁾ had zich in schijn tot medewerking geleend, doch

1) Ledeboer vermeldt hem niet in zijn *Boekdrukkers enz.* (1872), wel in zijn *Alfabetische lijst* (1876) als Jeronimus Willeboortsen, bij wien in 1596 verscheen: *Beschrijvinghe van 't groote ende vermaert Coninckrijcke van Congo* 4°; blijkbaar wordt op dit eenige aan Lede-

2

Een corte ende

grondige verclaringe vanden Antichrist. Waerinne angewesen wordt/ dat die Paus niet alleene een Antichrist is/ maer dock een pegeijc Mensch by hem seluen (verzeemdet synde vanden Geest Christi) Beschreuen dooz Hermannum Herbers/ Dienaer des Woorts binnen der Gouda.

1. Joan. 2. vers. 18.

Kindereu het is die laetste ure/ ende ghelijck ghy ghehoort hebt/ dat den Antichrist coemt/ so zyn der dock nu veele Antichristen gheworden/ daer wt beken nen wy dat het die laetste ure is.

CESSE LE VIEUX
DIT OUDE EN WPEREN

Die gecruyste
Christus.

CESSENT SOLITA.

DVM MELIORA.

S'IL APPERT MIEUX
ALS BETER EN WPEREN.

Ghedruucht tot Dlanen by
Dierick Hullem.

12. TITELBLAD VAN „EEN CORTE ENDE GRONDIGE VERCLARINGE VAN DEN ANTICHRIST ENZ.”

daarna de samenzwering aangegeven. Wat Mullems bescheiden rol in deze zaak geweest is, toont de afloop. De bovengenoemde Delftenaars, Cornelis de slotemaker en Aper Franszoon, werden van rechtsvervolging ontslagen, omdat zij van De Hoge's plannen geen kennis gehad bleken te hebben; enkele anderen die een ernstiger aandeel in de voorbereiding hadden gehad, doch niet in handen der Staten waren gevallen, werden „ten eeuwigen dage gebannen uitten lande”. Dirk Mullem werd eveneens losgelaten, „doch voor eenige jaren uit Holland gebannen, uit oorsake dat hij het boexken om te drucken in handen gehad hebbende, 't selve wel geweigert hadde te drucken, maer niet hadde aangegeven: hij heeft den tijd zijnes ballingschaps gewoont binnen Vianen, en is daer na wederom tot Rotterdam metter woon gekomen”.

Op 29 Maart 1583 is de uitspraak gevallen. Ruim een maand heeft Mullem dus gevangen gezeten; daarna moest hij uitwijken en hij koos als tijdelijke verblijfplaats de juist buiten de Hollandsche grens gelegen heerlijkheid Vianen, die zoovelen geherbergd heeft, voor wie Holland gesloten was. Heeft hij zijn werkplaats daarheen verplaatst? Kon hij zijn drukkerij te Rotterdam ondanks zijn afwezigheid gaande houden? Met zekerheid is alleen te zeggen dat zijn werk niet geheel stil lag.

Uit deze jaren, de tweede periode van zijn werkzaamheid, 1583 tot omstreeks 1587, dateeren een drietal drukken. Het zijn drie theologische werken van denzelfden predikant Herman Herberts, die in deze jaren een moeilijken strijd te voeren had in de Synoden ter verdediging van zijn rechtzinnigheid. Op enkele punten hadden zijn stellingen overeenkomst met die van Coornhert. In 1582 was hij als predikant te Dordrecht ontslagen; sindsdien was hij te Gouda (zie over hem uitvoerig de Bie en Loosjes, Biogr. Woordenb. v. Prot. Godgel. III, 700-715 en korter het Nieuw Nederl. Biogr. Woordenb. VII, 559). Mullem dan drukte voor hem:

11. *Corte verclaringhe over die Woorden Pauli, geschreven tot den Romeynen. Cap. 2, vers 28*, een dik boek van bijna boer bekende bewijs van Willeboortsz' bestaan geen woonplaats genoemd; hij was blijkens Bor's bericht omstr. 1583 te Leiden werkzaam.

600 bladzijden, dat blijkens het onderschrift werd voltooid den laatsten November 1584.

12. *Een corte verclaringhe over die Woorden des Apostels Pauli: beschreven 2. Thessaloni. 2. vers. 3., een werkje van 32 bladzijden.*

13. *Een corte ende grondige verclaringe vanden Antichrist, ook slechts een klein boekje van 48 bladzijden.*

Van deze drie werkjes zijn exemplaren te vinden in de Gemeente-bibliotheek te Rotterdam en in de Universiteits-bibliotheek te Amsterdam. Alle drie hebben op den titel het bovengenoemde drukkersmerk van De Zuttere. De eerste twee (11 en 12) zijn „Ghedruckt by Dierick Mullem” zonder opgave van plaats, de titels zijn in zwart en rood. Het derde (13) heeft de vermelding „Ghedruckt tot Vianen bij Dierick Mullem”, het heeft geen rooddruk op den titel.

Indien dit alles zou zijn wat in de jaren zijner ballingschap van zijn persen kwam, bewijst het toch, dat hij in staat was althans één dik boek af te leveren en dat hij zijn werk kon verzorgen door het gebruik van rood op zijn titels. Verloopen waren zijn zaken in elk geval niet. Overigens blijkt uit een beneden nog te noemen acte dat hij te Vianen ook een brouwerij had bezeten, die in 1604 reeds weer verkocht was; mogelijk is dus dat hij ook dit bedrijf daar tijdens zijn ballingschap uitoefende.

Een archiefstuk toonde ons reeds, dat Mullem op 5 Juni 1586 te Rotterdam zijn huis aan Hoogstraat en Steiger nog bezat. Daar zal hij in de volgende jaren, zijn derde en vierde periode, thans zijn volle werkzaamheid ontplooien. Als grens tusschen die twee perioden nemen wij het jaar 1595.

De drukken der derde periode hebben als kenmerk een gewijzigde spelling van zijn naam: *Dierick* bekort hij tot *Dierck*, *Mullem* blijft gewoonlijk nog ongewijzigd; voorts geeft hij, hoewel niet steeds, een volledig adres „op de Hoochstraet inden Enghel”.

Uit deze jaren zag ik de volgende drukken:

14. *Korte verthoninghe van het Recht bijden Ridderschap*

Eedelen, ende steden van Hollandt ende Westvrieslant van allen Ouden tijden in den voorschreven Lande ghebruyckt, een stuk dat van het jaar 1587 dateert, hoewel dit niet op den titel staat. Daar vindt men slechts „Tot Rotterdam, Bij Dierck Mullem”. Was het een hulde aan de gerechtige Staten van Holland, die hem hadden toegestaan naar zijn woonplaats terug te keeren? Exemplaren ervan zijn in het Gemeentearchief te Rotterdam, in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam en in de Koninkl. Bibliotheek te 's-Gravenhage.

Van het volgende werkje van 1589 over den kalender en de tijdrekening moge de titel hier letterlijk en volledig volgen om zijn bijzondere betrekking tot Rotterdam:

15. *Argumentatien, oft Bewijs-Redenen op de afghekorte Tien Daghen. Mitsgaders een korte verklaringhe op het opkomen vande Sonne ende Mane, aen-ghaende de Practijckighe scientie van de groote Zee-vaert. Deur M. Firmijn Trottereau van Brugghe, Practisijn vande Groote Zeevaart, ghegaigeert van mijn Heeren der stat Rotterdam. Tot Rotterdam, Bij Dierck Mullem, op de Hoochstraet, inden Enghel. Ten koste vanden Autheur. MCCCCXXC JX.* Het is een boekje van 16 bladzijden en aanwezig in de Koninkl. Bibliotheek te 's-Gravenhage.

In het jaar 1592 was de boven reeds genoemde Goudsche predikant Herm. Herberts wederom in een ernstigen strijd gewikkeld over de rechtzinnigheid zijner prediking. Verscheiden geschriften van zijn hand werden te Gouda gedrukt, sommigen hebben geen aanwijzing, één vermeldt Mullem als drukker. Om de volkomen overeenkomst in de wijze van drukken en de gebruikte lettersoorten waag ik ook een der andere aan zijn pers toe te schrijven. Het laatstgenoemde heeft tot titel:

16. *Bekentnisse van die Rechtveerdichmakende Ghenade Jesu Christi...* enz., met een voorrede „Aen den onpartijdighen Leser”, geteekend door Hermannus Herberts te Gouda 25 Aug. 1592.

Het andere:

17. *Antwoort Hermanni Herberts, dienaer des woorts bin-*

nen der Gouda, op verscheyden obiectien ofte tegenworpingen, betreffende den Artyckel van die eeuwige Predestinatie...; op de laatste bladzijde leest men: „Tot Rotterdam Bij Dierck Mullem op de hoochstraat inden Engel”. Dat is dus juist de spelling en het adres zooals wij die in 1592 mogen verwachten. Niet onmogelijk is het dat Mullem ook nog een of meer andere dezer verdedigingsgeschriften van Herberts heeft gedrukt. Exemplaren van de beide genoemde boekjes zijn in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Bij nr. 16 merk ik nog op, dat H. C. Rogge in zijn boek over Casp. Jansz. Coolhaes (II, 236) de uitgave van Mullem voor een herdruk houdt, op welken grond blijkt niet; een exemplaar eener andere uitgave, aanwezig in de Koninkl. Bibl. in den Haag, dat aan Rogge's beschrijving van den vermeenden eersten druk vrijwel beantwoordt, lijkt mij naar het uiterlijk volstrekt niet zeker ouder te zijn. Nog is onder de polemische geschriften van Herberts uit dezen tijd een tweetal te noemen, dat bij vergelijking met de andere, wel door Mullem gedrukt schijnt te zijn; namelijk

17a. *Naerder verklaringhe ouer XXXII Articulen en*

17b. *Teghen-bericht tegens een Cort ende waerachtich verhaal*, beiden van 1592.

Van het jaar 1593 dateert de reeds boven (bij nr. 8) terloops genoemde bijbel (aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam en Gemeentebibl. te Rotterdam):

18. *Biblia dat is, De gantsche Heylighe schriftuere, voortijts by Jacob Liesvelt wtghegeven, na de alderoudtste ende correcste Copijen die ghedruckt zijn...* enz. Hij spelt zijn naam hier Dierck Mulm en plaatst op den titel het jaartal en het volledige adres op de Hoogstraat, naam en adres nog eens juist zoo aan het slot van het Nieuwe Testament; op de titelbladen komt het bekende drukkersmerk van Nic. Biestkens, de lelie onder de doornen, voor. Over de andere door hem in een vroegere periode gedrukte bijbels zie boven onder nr. 7.

De grens tusschen Mullems derde en vierde periode, die ons voor de dateering van zijn drukwerk een bruikbaar gegeven verschaft, ligt in het jaar 1595. Op den 10en Juli van dat jaar verkoopt „Dirck Mullem bouckprinter alhier” zijn huis en erf „genaemt den Engel staende ende geleghen aende Zuytzijde vande hoechstraet int oestvierendeel” (Gifteboek 11, blz. 673 v.). De nadere omschrijving „streckende van vuyt de straet tot achter inde middelmuyer” en wat er verder volgt, doet zien dat hijzelf het huis aan de zijde van het Steiger tot aan dezelfde middelmuur behield.

Wij kennen nu van zijn pers nog een zestal drukken, waarvan er vier de volgende overeenkomstige kenmerken hebben: zijn naam spelt hij *Dierck Mulm* (zooals wij ook reeds op den bijbel van 1593 aantreffen), het adres luidt thans aende Coorn-marct opt Steyger inden Engel, waarbij de drie aanwijzingen ook wel in andere volgorde voorkomen. Een van deze vier heeft het jaartal 1597 en bevestigt aldus, dat wij inderdaad mogen aannemen dat hij deze adresopgave gebruikte na den verkoop van het huis aan de Hoogstraat.

De zes werkjes die wij nog te vermelden hebben zijn alle rederijkersgedichten. Als eerste volge hier:

19. *Den Wtersten Wille van Lowijs Porqvin...* enz. in dicht ghestelt bij *Anthonus Verensis*, waarvan reeds boven in de inleiding (blz. 71) sprake was. Het exemplaar in 4° uit de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam „Bij Dierck Mullem” zonder plaats en zonder jaartal, zou nog wel tot een vorige periode kunnen behooren. De spelling van den naam komt overeen met die uit de jaren 1587 tot 1592.

Van een ander zeer merkwaardig berijmd volksboekje vinden wij een goede beschrijving in den catalogus eener boekverkoop 17—19 Januari 1912 bij Frederik Muller te Amsterdam onder nr. 813:

20. *Testament van Jan Splinter...* enz. *Noch zijn hier bij gedaen drie schoone Refereynen...* enz. 8 blaadjes klein 8°., met drukkersnaam en uitvoerig adres als boven vermeld, zonder jaar. Vermoedelijk is het dus echter niet omstr. 1590. zooals in den catalogus wordt veronderstelt, doch na 1595

te dateeren. Jan Splinters Testament komt ook voor in den bundel „Veelderhande geneuchlijke dichten” (herdrukt Leiden 1899). Van Mullems uitgave heb ik geen exemplaar in handen gehad.

Volgt, eveneens zonder jaar, doch met dezelfde kenmerken van drukkersnaam en adres:

21. *Lustighe Amoreuse Liedekens, elck met een Refereyn daer op accorderende*, dat een herdruk blijkt te zijn van een in 1576 te Antwerpen verschenen bundeltje door Henrick Aerts van Bocstel. Dit boekje is aanwezig in de Gemeentebibliotheek te Rotterdam. Meer hierover deelde ik mede in „Het Boek” en in den „Gulden Passer” 1930, 183–188.

Tot slot moeten een drietal herdrukken van gedichten van Jeronimus van den Voort worden genoemd:

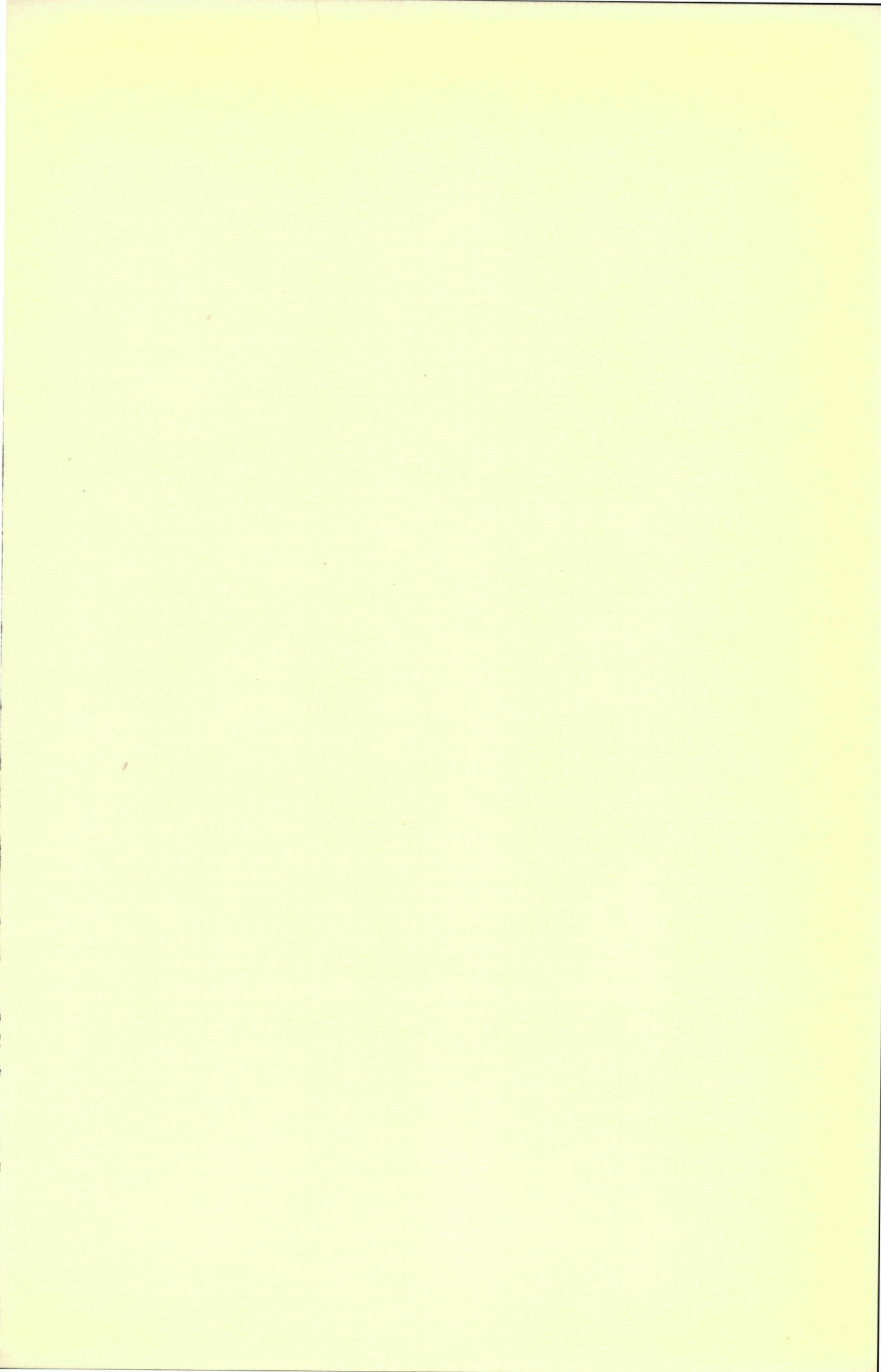
22. *Het Heerlick Bewijs van des Menschen ellende...* enz., zonder jaar, doch met dezelfde vermeldingen in het drukkersadres. Exemplaren van dezen druk bezit de Koninkl. Bibliotheek in den Haag en de Gemeentebibliotheek te Rotterdam.

De laatstgenoemde bibliotheek bezit in hetzelfde bandje daarachter een ander werkje van dien dichter:

23. *Het leven en sterven ben ic ghenaemt...* enz. Hier vindt men evenmin een jaartal en ook geen uitvoerig adres, doch de opgave „Bij Dierc Mullem”, een spelling dus die wat den voornaam betreft geheel alleen staat, en voor den achternaam overeenkomt met een vroegere periode. Toch doet de gelijkenis tusschen beide drukken en dezelfde houtsnede van het wapen van Antwerpen die beide titels versiert ons onderstellen, dat zij ongeveer gelijktijdig zullen zijn. Van deze uitgave van *Het leven en sterven* vonden de werkers der Bibliotheca Belgica geen exemplaar; zij vermelden alleen een opgave daarvan in den catalogus der bibliotheek van Serrure (verkoopning 1872, nr. 650).

Van ditzelfde werk bestaat dan nog een andere druk:

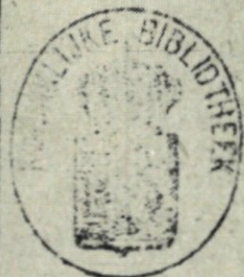
24. *Het leven en sterven ben ick genaemt...* enz., met hetzelfde wapentje van Antwerpen, met den naam en het volledige adres als in deze periode gewoon is en met het jaartal 1597. Exemplaren hiervan zijn in de Koninkl. Biblio-

ARGUMENTATIEN,
oft
Bewijs-Redenen op de
afghekorte Tien Daghen.

Mits-gaders een korte verklaringhe op het opkommen vande
Sonne ende Maene / aen-ghaende de Practijckighe scientie
van de groote Zee-vaert.

Deur
M. firmijn Trottereau van Bruggehe/
Practijck van de Grootte Zeevaert / ghegaigeert
van mijn Heeren der stat Rotterdam.

TOT ROTTERDAM,
By **Dierck Hullem / op de Hoochstraet/**
inden Enghel. Ten koste vanden Auctheur.
M. CCCC. FFCXX.
Met **Orroy vande Overheyt der voorsz. Stadt.**

874
2

13. TITELBLAD VAN „ARGUMENTATIEN OFT BEWIJS-
REDENEN OP DE AFGHEKORTE TIEN DAGHEN”.

theek in den Haag en volgens Bibl. Belg. eveneens te Leiden in de Bibl. van Thysius en te Gent in de Universiteitsbibliotheek.

Hiermee zijn wij aan het einde van onze beschrijving gekomen. Of het jaar 1597 het eind van Mullems werkzaamheid is, dan wel of enkele der genoemde drukken zonder jaartal nog uit iets later tijd dateeren, valt moeilijk uit te maken. Wat wij verder nog van hem weten berust wederom op enkele archiefstukken. In een acte voor den Rotterdam-schen notaris Jacob Symonsz. van 25 Maart 1602 komt „Dirck Mullem boekdrucker alhier tot Rotterdam” nog voor; hij heeft dan „omtrent een jaar geleden” als borg voor zijn zoon aan iemand een som van 50 gulden betaald (Not. arch. 8, blz. 250).

Op 10 Febr. 1603 ontdoet hij zich van zijn huis aan het Steiger (Gifteboek 13, blz. 69–71), dat dan op naam van zijn zoon „Daniel van Mulhem” wordt overgeschreven. Deze zaak wordt voor hem waargenomen door een vertegenwoordiger uit Vianen, wiens verklaring nog een en ander van belang bevat. Namelijk dat voor de schepenen dier plaats op 16 Jan. 1603 verschenen was „Dirck Mulhem inwoender alhier” (dus van Vianen), die een verklaring aflegde omtrent een huwelijksche voorwaarde, dateerend van 8 Sept. 1601, tusschen hemzelf met zijn zoon Daniel en Henrick de Jong, burger van Tiel, waarbij zijn huis aan het Steiger te Rotterdam werd afgestaan aan „Elisabeth de Jong Henricxdr. sijn echte huysvrouwe”. Welke reden hij had om in 1602 of daaromtrent wederom naar Vianen te verhuizen en wat de beteekenis was van de huwelijksvoorwaarden van Sept. 1601 kunnen wij niet gissen. ¹⁾

Wel blijkt nog uit een notarieele acte te Rotterdam (Not. arch. 29 B, Jacob Duyfhuyzen de oude, blz. 73), dat Mullem te Vianen een brouwerij had bezeten, die intusschen verkocht was; op de opbrengst van dezen verkoop was beslag

1) Bij navraag op het Gemeentearchief te Vianen werd mij medegedeeld, dat aldaar geen gegevens over Mullem te vinden zijn.

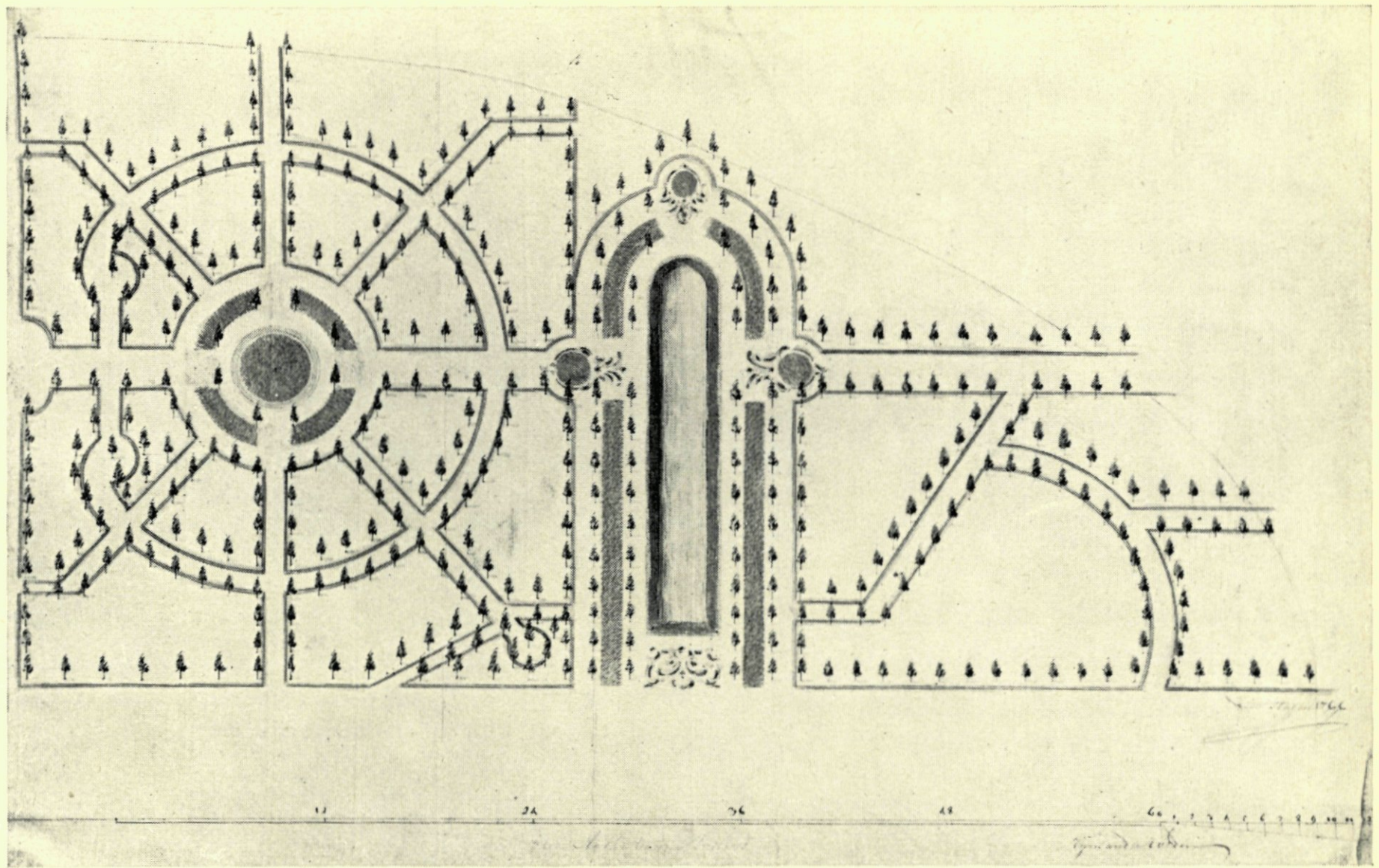
gelegd en op 24 Febr. 1604 werd bij de bedoelde acte dit arrest opgeheven.

Zeker is dat Mullem, die zich in 1573 het eerst in onze geschiedenis vertoont, in 1603 of 1604 daaruit wederom voor goed verdwijnt. Een tijdvak dus van 30 jaar, dat is een menschenleeftijd, waarin wij hem in zijn werkzaamheid tamelijk goed konden volgen. Zijn zoon Daniel heeft het vaderlijk huis niet lang bezeten. Op 1 Juli 1604 wordt „de Engel” door diens crediteuren namens hem verkocht aan „Gillis Pieters bouckvercooper alhier” (Gifteboek 13, blz. 340). Zoo vond Mullems bedrijf een opvolger in dezen boekhandelaar, dien wij daar nog in later jaren ontmoeten en die vermoedelijk reeds te voren daar gevestigd was. Immers op den titel van een *Discours ende Beschrijvinge van het groot Eylandt Canaria, ende Gomera...* enz. vinden wij reeds als uitgever vermeld Gillis Pietersz. Boec-verkooper op Steygher, inden rooden Engel 1599.

LUCHTEN VAN VARKENS

Item nyemant gheen varcken te houden gaende bij der straten uutgenomen die cassen van sinte Antonis ende van sinte Cornelis, die sullen gaen mitter belle na der ouder costume up XV. scellingen, then waere of yement syn varcken uut dede gaen om te verluchten, zo souden zij der bij hebben een die se bewaerde met een zweep of een ruede ende wederom bringen binnen huysse ende dat mogen zij doen sonder verboeren.

Supplement oudste keurboek blz. 13. 18 Februari 1458.

14. DE TUIN VAN ANTHONY TERWEN. NAAR EEN AQUAREL.